

## VOSITA YORDAMIDA AMALGA OSHIRILGAN VA ADRESIV KAUZARETSIPROKLIK

Sharipov Bobur Salimovich

Samarqand Zarmed Universiteti Tillar kafedrası o'qituvchisi

**Annotatsiya:** Ushbu tezisdá turli tillarda retsiproklik ma'no va ularni ifodalash vositalari tahlil qilinadi. Avvalo, grammatik va leksik retsiproklikning farqlari, kauzaretsiproklikning o'zaro ta'sir, sababiyat va natija aloqalarini qanday ifodalashi ko'rib chiqiladi. Maqolada kauzaretsiproklikning turli shakllari, jumladan, instrumental va adresiv kauzaretsiprokliklar, ularning semantik va pragmatik jihatlari, shuningdek, grammatik va leksik vositalarning roli tahlil qilinadi. Muallif bu til hodisalarini tilshunoslikda o'rganishning ahamiyatini ta'kidlab, tilning murakkab aloqalarini chuqurroq tushunishga yordam beradigan metodologik yondashuvni taklif qiladi. Misollar orqali kauzaretsiproklikning semantik va sintaktik xususiyatlari ko'rsatilib, tilning ijtimoiy va kommunikatsion funksiyalari yoritiladi.

**Kalit so'zlar:** retsiproklik, grammatik retsiproklik, leksik retsiproklik, kauzaretsiproklik, instrumental kauzaretsiproklik, adresiv kauzaretsiproklik, kommunikatsiya.

Turli tillarda retsiproklik ma'no va ularni ifodalash vositalarining xilma-xilligi bo'yicha tizimli tadqiqotlar turli maktablar va yo'nalishlar olimlari tomonidan olib borilgan. O'zaro ta'sir semantikasi ifodalashning ko'plab vositalari leksik va grammatik retsiprokliklarni o'z ichiga oladi. Grammatik retsiproklik – bu harakatning/protsessning o'zaro yo'naltirilgan semantikasi ifodalanadigan va o'z ichiga o'zaro semantika bo'lgan grammatik formant qo'shilishi orqali yaratilgan til vositasi bo'lib, aslida o'zini ishlab chiqqan so'z, lekin o'zaro semantikani ifodalamaydi. Grammatik retsiproklik bilan birga leksik retsiproklik ham ajratiladi. Bu vositalarda o'zaro semantika olib keladigan formant yo'q yoki uning til birligiga qo'shilishi, uni bir tomonlama semantikaga ega bo'lgan birligidan o'zaro semantika bilan to'ldirilgan birligiga oddiy o'zgartirish sifatida ko'rilmaydi (masalan: “jang qilish”, “gaplashmoq”, “muloqot qilish”, “kurashmoq” va h.k.). S.Kemmer [2,3], M. Haspelmat [1], Y.P. Knyazev [4] kabi tadqiqotchilar retsiproklik leksik yoki grammatik jihatdan bir leksemaning doirasida ifodalangan tushunchalar sohalari ro'yxatini taqdim etgan, shuningdek, Y.P. Knyazev [4] leksik retsiprokliklarni, S.Kemmer [2, 3] esa shunday nomlangan tabiiy retsiprokliklarni tasvirlagan.

Kauzaretsiproklik – bu o'zaro ta'sirning murakkab shakli bo'lib, unda biror harakat yoki jarayonning amalga oshishi bir ishtirokchining ta'siri orqali boshqalar tomonidan yuzaga keladi. Kauzaretsiproklik, asosan, o'zaro ta'sir va sababiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Ushbu tezisdá, vosita yordamida amalga oshirilgan va adresiv kauzaretsiproklik fenomenlari ko'rib chiqiladi. Mazkur fenomenlar tilshunoslikda keng o'rganilmoqda, chunki ular semantika, sintaksis va pragmatika o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni ko'rsatadi.

Kauzaretsiproklikning mohiyati shundan iboratki, u odatda, biror harakat yoki jarayonning sabab va natija o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi. Bunda harakatning bajarilishi bir ishtirokchi tomonidan boshqalar ustida ta'sir ko'rsatish orqali amalga oshadi. Kauzaretsiproklikning asosiy xususiyati shundaki, ishtirokchilar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, har birining roli harakatning boshqa ishtirokchilari uchun muhimdir.

Vosita yordamida amalga oshirilgan kauzaretsiproklikda biror harakat yoki jarayonning amalga oshishi vosita orqali ta'sirlanadi. Bu vosita, masalan, tilning grammatik yoki leksik

vositalari, o‘zaro ta’sirni mustahkamlash uchun ishlatiladi. Tildagi vositalar yordamida bir ishtirokchining ta’siri boshqalarga o‘zaro ta’sir orqali yetkaziladi.

**Grammatik vositalar.** Kauzaretsiproklikda grammatik vositalar, masalan, fe’l qo‘shimchalari, modallar va fe’l shakllari orqali o‘zaro ta’sirni ta’minlaydi. Bu holatda, o‘zaro ta’sir vosita sifatida tilning grammatik strukturalari ishlatiladi.

**Leksik vositalar.** Leksik vositalar ham kauzaretsiproklikda muhim rol o‘ynaydi. Bu so‘zlar o‘zaro ta’sirni aks ettiradi va sabab-natija munosabatlarini ifodalaydi. Masalan, “yordam”, “kuch”, “ruxsat berish” kabi so‘zlar bir ishtirokchining ta’sirini boshqalarga yetkazish uchun ishlatiladi.

Adresiv kauzaretsiproklikda harakatning amalga oshishi ma’lum bir manzilli ishtirokchiga, ya’ni adresatga nisbatan yuzaga keladi. Bu fenomen, til orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita tarzda adresatga ta’sir ko‘rsatishni ko‘rsatadi. Adresiv kauzaretsiproklikda, asosan, tilning pragmatik jihatlari ko‘zga tashlanadi, chunki harakatning amalga oshishi adresatga murojaat yoki talab sifatida ifodalanadi.

**Murojaat va ta’sir.** Adresiv kauzaretsiproklikda, bir ishtirokchi tomonidan amalga oshirilgan harakat boshqalarga, ayniqsa adresatga qarata yo‘naltiriladi. Bu holatda, adresatning vazifasi yoki roli aniq bo‘lib, tilning amaliy jihatlari, masalan, so‘zlashuv uslubi va xabarlarni qabul qilishda ahamiyatlidir.

**Pragmatika.** Adresiv kauzaretsiproklikda pragmatik vositalar, masalan, so‘zlar, iboralar, gaplar orqali harakatning amalga oshishi yoki uning ta’siri adresatga yetkaziladi. Bu fenomen kommunikatsion jarayonda yuzaga keladi va tilning ijtimoiy funksiyalarini ifodalaydi.

Vosita yordamida amalga oshirilgan va adresiv kauzaretsiproklikni o‘rganish tilshunoslikda juda muhimdir, chunki bu fenomenlar tilda sabab-natija aloqalarini, o‘zaro ta’sirning murakkab shakllarini va kommunikatsion jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Shuningdek, bunday tahlillar tilning semantik va pragmatik jihatlari chuqurroq o‘rganishga imkon beradi.

Kauzaretsiproklikning mavjud turida biror vosita ishtirok etganligi bois u *instrumental kauzaretsiproklik* deb ham yuritiladi: *Bu tur hozirda ko‘p uchraydi va biz uni immunitetimiz pastligi, ko‘z gigiyenasiga rioya qilmasligimiz, kir qo‘llarimiz bilan ko‘zlarimizga tegishimiz oqibatida orttirib olamiz* (Elektron manba/<https://medo.uz/uz/news>).

Misolda ko‘rinib turganidek retsiprokal harakat bir necha shaxs tomonidan ma’lum bir vosita orqali (*qo‘llarimiz bilan*) sabab va oqibat qurshovida amalga oshirilmoqda. Bunda semantik jihatdan *oqibat* so‘zining qo‘llanishi sintaktik qurilmaning sababiyat bilan bo‘g‘lanishidan darak beradi, *-tir* affiksining ishlatilishi uning morfologik kauzatsiyaga ham aloqador ekanligini belgilaydi, tub strukturaning **orttirib olamiz** tarzida mikrostrukturadan iboratligi esa kauzatemaning analitik formada ekanligini ko‘rsatadi.

Ammo shuni ham aytish kerakki, mazkur qurilma semantikasida retsiproklik distantli pozitsiyasidan o‘rin oladi. Zero, ushbu vaziyatda bir necha shaxs tomonidan bajarilayotgan ish-harakatda referentlar vaziyat subyekti va obyekt bo‘lib, o‘zaro bog‘liq holda *koreferentlik* alomatiga ega emas. Boshqacha aytganda, referentlar o‘rtasida simmetriya kuzatilmaydi. Masalan, bu vaziyatda ishtirokchilar soni birdan ortiq bo‘lsada, ular harakatni o‘z holicha, mustaqil amalga oshirishadi. Vositali kauzaretsiproklik kontaktli pozitsiyada turishi uchun *Bizga yerni belkurak bilan tekislatishdi* kabi shakllanishi kerak bo‘ladi. Chunki mavjud situatsiyada bir necha shaxs simmetrik munosabatda bo‘ladi. Bundan tashqari, kauzatorlarning soni ham birdan ortiq bo‘ladi.

Kauzaretsiproklikning adresiv turida bir necha shaxs kauzator maqomida turib, ma’lum bir harakatni boshqa bir referent uchun birgalikda ado etishadi. Ushbu vaziyatda birdan ortiq kauzator birdan ortiq kauzantga vazifani bajarishni buyurishadi. Bu semantik jihatdan quyida keltirilgan misollarning birinchisida *-dir* kauzaoperatori va *-ish* retsiprok operatori orqali yuzga chiqmoqda. Mavjud vaziyatning adresiv pozitsiyada turgani jo‘nalish kelishigi ko‘rsatkichi *-ga* bilan ifodalanmoqda.

Ikkinchi misolda ham xuddi shunday vaziyatning amalga oshayotganini ko‘ramiz. Mazkur misolda ham *-dir*, *-ish*, *uchun* operatorlari adresiv kauzaretsiproklikni voqelantirishga xizmat qilmoqda.

1. **Malika Diananing o‘g‘illari Kensington saroyining bog‘ida uning sharafiga yodgorlik qurdirishdi** (Elektron manba/<https://aniq.uz/yangiliklar>).

2. “*Bir tiyinga qimmat “Minor” jamoasini Ravshan Komilov “hurmati” uchun qoldirishdi*”, - deya izohlaydi voqeani jurnalist Mehribon Qurbonniyozova (Elektron manba/<http://eltuz.com>).

Ushbu operatorlar adresivlikni, kauzativlikni hamda retsiproklikni ifodalashda bir umumiy rejada xizmat qilishadi. Bordi-yu, operatorlarning biri tushirilib qolgan taqdirda shu operator bajaradigan maqomga putur yetadi. Qiyoslang: **Malika Diananing o‘g‘illari Kensington saroyining bog‘ida yodgorlik qurdirishdi** – kauzaretsiprok (adres noma’lum); **Malika Diananing o‘g‘illari Kensington saroyining bog‘ida yodgorlik qurishdi** – retsiprok (adres noma’lum); **Malika Diananing o‘g‘illari Kensington saroyining bog‘ida yodgorlik qurdirdi** – kauzativ (adres noma’lum); **Malika Diananing o‘g‘illari Kensington saroyining bog‘ida uning sharafiga yodgorlik qurdirishdi** – kauzaretsiprok (adres ma’lum).

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, vosita yordamida amalga oshirilgan va adresiv kauzaretsiproklik tilshunoslikda keng o‘rganilayotgan fenomenlardir. Ular tilning o‘zaro ta’sir va sabab-natija munosabatlari orqali amalga oshadigan aspektlarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Bu fenomenlarni o‘rganish tildagi murakkab aloqalarni tushunishga va tilni yanada mukammal tahlil qilishga imkon beradi.

#### Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haspelmath M. Further remarks on reciprocal constructions / M. Haspelmath // Reciprocal constructions. -Amsterdam: John Benjamins, 2007. V 4. -P. 2087-2115.
2. Kemmer S. E. The middle voice: a typological and diachronic study. Doctoral dissertation / S. E. Kemmer. Stanford University, 1988. -363 p.
3. Kemmer S. E. The middle voice / S. E. Kemmer. -Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993. -300 p.
4. Knjazev Yu. P. Lexical reciprocals as a means of expressing reciprocal situations / Yu. P. Knjazev // Reciprocal constructions. -Amsterdam: John Benjamins, 2007. V 1. -P. 115-147.
5. <https://medo.uz/uz/news>
6. <https://aniq.uz/yangiliklar>